

Sziklavári Károly

„...magyar világ, magyar jellemeikkel”

Szigligeti Ede és Egressy Béni dicsérete

I. Egyazon tavaszon látták meg a napvilágot, éppen 200 esztendeje – ha nem is kimondottan a színészet mesterségére, mégis egyaránt ízig-vérig a színház intézménye számára teremtve. Ottani falak között szökött szárba alkotótevékenységük az 1830-as évtized folyamán, s teljesedett ki később olyan lendülettel, hogy végeredményben mindketten a magyar kultúra úttörő érdemű gyarapítói lettek. Egyikük a század legünnepeltebb honi színműírójaként, másikuk pedig mint zeneszerző s a romantika korának legjobb magyar operalibrettistája.

Első közös alkotásuk a *Párbaj mint istenítélet* volt: Szigligeti történelmi tárgyú népdramai kísérletéhez Egressy állította össze a muzsikát (bemutató: 1848. március 4.). Majd a szabadságharc utáni idők dermedt csendjében – amely oly sokakat készítetett elhallgatásra vagy részleges visszavonulásra – az ő töretlen erejű alkotómunkájuk a szó legteljesebb és legnemesebb értelmében szolgálattá vált. Szigligeti a magyar vígjátékok vígjátékával, a *Liliomfival* színpadra idézte a honi élet (elképzelte) régi idilljét, vigaszt nyújtva ezzel a szenvedő jelen számára, s rámutatva: mit is adhat ténylegesen a művészet – méghozzá önnön művésze – magának a nemzetnek! (Jóllehet a darab már korábban elkészült, színrevitele aligha lehetett volna idősebb 1849 végénél: az eszményi múlt képe mintegy fénysugárrá vált a jövő felé.) Egressynek a szabadságharcban való részvétele pedig szinte megsokszorozta alkotóerejét: 1850–51 folyamán lázas sietséggel vetette papírra jobbnál jobb munkáit, melyek révén olykor a letűnt dicső napok nosztalgikus krónikása lett egyszersmind. Utóbbiak közé tartozott Szigligeti egyik újabb népszínművéhez, a *Fidibuszhoz* írott zenéje, benne a *Klapka-indulóval* és szövegükben szintúgy a szabadságharcra visszautaló dalokkal (előadások: 1850. április 20., 21.).

Szigligeti számos alkalommal hatott az író Egressyre. Ez a tény önmagában legfeljebb egyszerű – s voltaképp érdektelen – filológiai vizsgálódást hívhatna életre akkor, ha a témával összefüggésben nem születtek volna meg kettejük keze nyomán – valamint Erkel Ferenc zeneszerzői teljesítménye révén – a magyar kultúra rendkívüli szépségű, kivételesen mélyről fakadó hajtásai. Az alábbi tanulmány szerzője ezek részbeni bemutatására tesz kísérletet.

Egressy Béni összesen öt librettót alkotott, négy opera- és egy népszínműszöveggel ideértve:

Tündérlak, vígopera két felvonásban. Zene: Szerdahelyi József. Bemutató: 1840. július 11.;

Bátori Mária, opera két felvonásban. Zene: Erkel Ferenc. Bemutató: 1840. augusztus 8.;

Hunyadi László, opera négy felvonásban. Zene: Erkel Ferenc. Bemutató: 1844. január 27.;

Bánk bán, opera három felvonásban. (A librettó befejezése: 1850 ősze.) Zene: Erkel Ferenc. Bemutató: 1861. március 9.;

Két Sobri, Egressy Béni önálló népszínműve. Bemutató: 1851. január 11.

Valamennyi darab premierje a Pesti Magyar / Nemzeti Színházban zajlott le.

Az Erkel számára írt három szövegekönv kapcsán hol gyanítható, hol viszont nyilvánvaló Szigligeti-hatásokról beszélhetünk. Míg a *Két Sobri* egyenesen elképzelhetetlen volna az inspirációt már címében is tükröző előzmény, az író egyik legsikeresebb népszínműve: a *Két pisztoly* (1844) nélkül.

A fiatal Szigligeti krónikásdrámái közül a *Vazul* cselekménye bosszúeskübe torkollik. Feltehetően az 1838 januárjában színre vitt, majd később is műsoron tartott dráma megoldása (illetve a konfliktus feloldatlansága) inspirálta a *Bátori Mária* operalibrettójának eredeti befejezés-verzióját, a végleges megfogalmazásból kihagyott bosszúkart ideértve.¹ Az összefüggést az a tény is erősíteni látszik, hogy *Vazul* megcsonkításával egyidejűleg egy másik bakó Luciát, a főhős szerelmét öli meg, így Bátori Mária meggyilkolásához hasonlóan Szigligeti darabjában is ontatik ártatlan leányvér.

Szigligeti Ede: *Vazul*:

„VISKE Le térdre! mindnyájan le térdre! – Esküdjetek bosszút!

MIND Bosszú! Bosszú!

Vége”

Egressy Béni: *Bátori Mária*, eredeti verzió:

„ISTVÁN, MIKLÓS Esküdjetek, esküdjetek,

ISTVÁN, MIKLÓS, KAR Bosszú, bosszú a gyilkos fejére!

Vége”

A *Hunyadi László* librettójának esetében részint közvetlenül, részint át-tételes módon: a legfőbb irodalmi előzmény, Tóth Lőrinc drámájának (*Két László*) cselekményén keresztül jutott érvényre a gyanítható Szigligeti-hatás. A *Két László* a Magyar Tudós Társaság 1839. évi pályázatára készült. Irodalmi előképeinek egyike Szigligeti 4 felvonásos szomorújátéka, a *Pókaiak* volt, amely 1838. szeptember 19-én került elsőként a Pesti Magyar Színpad közönsége elé, s az író addigi pályafutásának legnagyobb sikerű alkotása lett.² A hatást egyebek mellett a közös motívumok sokasága árulja el: így a börtönjelenet, Pókainé és Szilágyi Erzsébet bizonyos fokig hasonló szerepe,

¹ Dugonics András – Egressy librettójának alapjául szolgáló – színművének befejezése merőben eltér ettől.

² Osváth Béla, *Szigligeti*, Budapest, 1955, 29.

a kivégzés, majd a kedves öngyilkossága,³ az a tény, hogy Békessy (Bátori István erdélyi fejedelem ellenlábasa) mint „oláh ivadék” kerül említésre a *Pókaiak* cselekményében, s ugyanez a Hunyadi-család jelzője lesz Tóth Lőrinc drámájában, stb. Az operabeli, félbeszakadt esküvőnek viszont nincs előzménye a *Két László* szövegében: feltételezhető, hogy annak ötletét – a szituációk rokonságából adódóan – közvetlenül Szigligeti darabja sugallhatta Egressy számára.

II. A legtöbbet azonban a *Bánk bán* köszönheti Szigligeti írói munkásságának Egressy operalibrettói közül.

Ritkán hangsúlyozott, ámde korántsem elhanyagolható tény, hogy a 19. századi német és magyar zenés színház – ott négy, itt egyetlen estét betöltő – fő műve egyaránt mítoszi erővel idézi színpadára a nemzet földrajzi mitológiájában vezető szerepet játszó folyót (s némileg hasonló jelentőséggel ruházta fel a Moldvát is a cseh Smetana szimfonikus magnum opusában, a *Hazám* ciklusban). Konkrét hatásról nem beszélhetünk ezekben az esetekben: olyasmiről van szó, amiről azt mondják, benne volt akkoriban a levegőben. De nem előzmények nélkül: a folyók már a romantikát megelőző korok európai szépirodalmában gyakran mint jelképek vagy allegorikus jelentéstartalom hordozói tűntek föl. Majd e kultusz 19. századi fejleményei között számottevő szerep jutott azoknak, amelyeknél a folyó képi fölidézése akár az emberi életút, akár a nemzeti, vagy az annál is tágabb érvényű kollektív sors példázataként szolgált: hol a keletkezés-születés, hol a mindent visszafogadó őszanya szimbólumaként. A Tetralógia wagneri világdrámájában a Rajna mindkét utóbbi funkciót betölti. Az *Előeste* bevezető zenéje, felhangsor-elvű textúrája révén – szilárd logikával lépésenként a mélységből a magasba törve –, minden idők leghíresebb és legcsodálatraméltóbb zenei teremtésmítosza lett. Majd – mintegy teljes cselekményi keretként szolgálóan is – *Az istenek alkonya* apokaliptikus zárójelenetében a kiöntő Rajna hullámai segítik elő a végső tisztulást.

Erkel Ferenc – Egressy Béni *Bánk bánjának* nemzeti drámájában a *Tisza-parti jelenet* mítoszi alapmozzanata az, hogy a Tisza mint „Folyóanya” visszafogadja-megtisztítja Melindát (vele együtt magába ölelve ártatlan gyermekét is). Katona József színművének s Egressy Béni librettójának egyik legfontosabb cselekményi különbsége éppen a fentiekkel: Melinda halálával, valamint kislánya sorsával kapcsolatos. Az opera III. felvonását megnyitó *Tisza-parti jelenet* egészében véve újszerű a drámához képest,⁴ s a nemzeti mitológia elemei itt a történelmi összetevőktől függetlenül: mondai-legendai háttérként vannak jelen. A szimbolikus jelentéstartalmakat közvetítő cselekményi helyszín *magyar tájszimbólum* egyben (számottevő művelődéstörténeti háttérrel az idő szerint már⁵); a part mint pusztaság itt a végső egyedüllet (belső) állapotának

³ A *Pókaiak* végén Jolán – igaz, tragikus kimenetelű félretájékozottság miatt – mérget iszik; Tóth Lőrincnél, szemben a későbbi operalibrettóval, Mária szintén öngyilkos lesz.

⁴ A színmű cselekményében Ottó bosszútól vezérelt emberei végeznek Bánk nevével.

⁵ Erről külön tanulmányrész nyújt áttekintést a jelen dolgozat függelékeként.

tükre,⁶ a folyó: ósanya. Minthogy a nagyúr birtokai túl a Tiszán terülnek el (az operalibrettó felvonás eleji, színpadi utasítása szerint látszik is várlaka a távolban), Melinda majdnem hazaér, helyesebben: *hazaér*, de másfajta, nem földi értelemben.

Katona József drámájának és Egressy Béni szöveggönyvének alapvető cselekményi különbségei közé tartozik Melinda s a gyermek sorsa mellett az apáé is. Bánk halálát akár önmagában megindokolhatja a kétféle keletkezési idő történelmi nagyságrendű különbsége: 1848–49 után a bizonyos tette(ke)t elkövetett főhős immár nem maradhatott életben – így Meyerbeer *Prófétájának* Leydeni Jánososa sem. Márpedig a *Bánk bán* a *Próféta* utáni darab,⁷ a kifejezésnek abban az értelmében is, amely a feltételezhető minták egyikére céloz. Melinda sorsát, s a vele elválaszthatatlanul összetartozó – így halálában is osztozó – kisfiát viszont leginkább az a színpadi irodalom magyarázhatja, amely Szigligeti Ede tollából, részint Katona színművének hatása alatt, még az 1840-es évek folyamán keletkezett (*Mic bán családja; Párbaj mint istenítélet*): Egressy nem csupán magát a *nemzeti drámát* vette alapul a librettó elkészítésekor, hanem – a legkézenfekvőbb módon eljárva – annak holdudvarát is az egykorú irodalmi termésből.⁸

A *Mic bán családja* (dráma három felvonásban, előjátékkal) 1840. május 30-án került bemutatásra. (A dráma és az előjáték cselekménye között 20 évnyi a távolság; az első felvonás a Balaton és a Tisza partján, később Mic bánnál, a második Gerő bánnál, a harmadik ismét Mic bánnál játszódik.) Szigligeti fő forrásául vélhetően a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* egyik 1839. évi cikke szolgált, amely részletesen ismertette a mondai történetet.⁹ Az író szinte egyidejű impulzust kap-

⁶ A természeti kép az emberi lélek tükre már a korai romantikusoknál: a zenében elegendő ehhez Schubertre, Weberre vagy Berliozra gondolnunk. A Tisza-part a csönd és magány otthona, s mindez lehet idilli tónusú, de jelképezheti ellenkező módon akár a végső elhagyatottságot is, mint azt Szigligeti *Mic bán családja* című drámája kapcsán láthatjuk majd. Az otthontalanságnak némileg hasonló értelmében, elfeledett Tisza-parti temető képe tűnik föl Egressy Béni egyik 1849 folyamán keletkezett versében is (*Fut a német*). Mint Melinda e világi pályájának utolsó helyszíne, a legteljesebb magárahagyatottság lelki szimbólumaként értelmezhető a viharos, sötét Tisza-part, láthatatlan szellemkarával.

⁷ A korszakos jelentőségű opera 1850 folyamán került színre a Nemzeti Színházban, hónapokkal azt megelőzően, hogy Egressy befejezte a *Bánk bán* librettóját. A *Próféta* később olyan magyar alkotásokra is hatást gyakorolt, mint Jókai Mór *Dózsa György*-drámája, sőt Erkel-Szigligeti annak nyomán készült *Dózsa György*-operája. (Lásd erről a jelen szerző dolgozatát: *Egy ritkán hallható Erkel-operáról*, in: *Partium* 2004 [XIII.] Nyár, 53–59.)

⁸ Az 1839. évi pesti előadást követően Katona József *Bánk bánja* hosszú távú, szerteágazó hatást gyakorolt az újabb magyar drámai alkotásokra: lásd erről többek között Kerényi Ferenc összefoglalását: *A régi magyar színpadon 1790–1849* (Budapest, 1981), 396.

⁹ Rakodczay Pál (Irodalomtörténeti Közlemények, 1914, 304–305.) s onnan átvéve: Csikós Zsuzsanna (ItK, 1993, 81.) állításával ellentétben Szigligeti alapvető forrása a Nemzeti Társalkodó fent említett, 1839. február 14-i cikke, s nem Budai Ferenc 1805. évi – egyébként Nagyváradon, Szigligeti szülővárosában megjelent – lexikona lehetett (amit a Detre/Ditrik névváriáns különbségei a lexikonban, újságcikkben és a drámában nagyjából kizárnak; az egyes történet-változatok összehasonlítása más pontokon is egyértelművé teszi a Nemzeti Társalkodó mint forrás elsődlegességét). Ám magát a mondát Szigligeti eleve ismerhette már a szóban forgó lexikonból, azonkívül, mint szó lesz róla, más forrásokból is.

hatott továbbá Katona Józsefnek a Pesti Magyar Színházban 1839 márciusában színre vitt drámájától, a *Bánk bántól* is,¹⁰ melynek előadói között ő volt II. Endre. Kisfaludy Sándor *Mic bán*-regéje is csak pár esztendővel korábban (1836) jelent meg. Magát a történetet – kora újkori historiográfiai hagyományok nyomdokain – sokan feldolgozták már Katona József előtt és után is: Mészáros Ignácól és Dugonics Andrásról kezdve Mikszáth Kálmánig.¹¹ Nemzetközi változataiban részint mint családi eredetmonda élt Európa-szerte, nálunk ily módon – másoké mellett – a Bocskaiak származástörténetével kapcsolódott össze.¹²

A Mic bänné-monda rövid összefoglalása: az asszony egy ízben alamizsnáért könyörgő koldusnővel találkozik, aki hármas ikerszülötteket nevel. Egy réges-régi, s még a középkorban is élő hiedelemtől vezérelten – mely szerint az ikerszülés erkölcstelenség következménye – Mic bänné haragosan elúzi magától a nyomorult teremtést, ám ezzel valójában bűnt követ el. A koldusnő megátkozza, s az meg is fogan: Mic bänné később hetes ikreket szül. Férje épp távol van az idő szerint, így a saját hiedelmének csapdájába esett asszony hirtelen elhatározásra jut: megszabadul hat gyermekétől. A szörnyű büntett végrehajtását egy cselédasszonyra bízva, aki el is indul a szerencsétlen sorsú újszülöttekkel, ámde váratlanul szembetalálkozik a hazatérő Mic bánnal. (A monda Felső-Tisza menti változataiban az elveszejtés szándéka a Tiszába vettetést vagy a kosárban való odahelyezést jelenti.) A találkozást követően a bán titokban maga gondoskodik a gyermekek fölneveltetéséről, majd egy idő múltán, a várában rendezett pazar lakoma alkalmával – melyen az ő jóvoltából mind a hét fiú jelen van – mindent leleplez. Mic bänné számára megváltás e pillanat, s rendszerint elnyeri férje bocsánatát is. A történet különböző variánsai csupán részleteikben térnek el, lényegük közös.

Szigligeti drámájának *Előjátéka* II. Endre király idejében játszódik.¹³ Mic bänné gyermeket várva Leo, a felvilágosult-rousseau-iánus hitelvű, görög politikai száműzött, valamint Judit, a primitív hiedelmekben élő dajka társaságában sétálva találkozik az alamizsnáért könyörgő, hármas ikreket nevelő koldusasszonnyal. Először még várába is fogadná a jövevényeket, de Judit babonás szavainak hatására végül elúzi őket. Leo hiába kel az asszony védelmére, az éles nézetkülönbségek miatt végül ő maga is távozni kényszerül Mic bánék várából.

¹⁰ Lásd a dráma *Első szakaszát*: Simon és Mihál párbeszédét. (A *Bánk bán* az 1845 őszével induló s a szabadságharcig tartó sikersorozatát megelőzően mindössze egyetlen alkalommal került előadásra a Pesti Magyar Színpadon: akkor, 1839-ben. Szigligeti már korábban ismerte a darabot: lásd ehhez a 31. számú jegyzetet.)

¹¹ A Nemzeti Társalkodó hivatkozott cikke többet is megemlít az addigiak közül. A részletes felsorolástól eltekintünk e helyütt; az újabb szakirodalmi munkák közül lásd mindenekelőtt Csikós Zsuzsanna hivatkozott tanulmányát. Viszont a *Mic bán*-történet egyik további elbeszélőjeként, mint a modern szakirodalomban ismeretlen írást, érdemes megemlíteni Mészáros Ignácét (18. század [vége?]): Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, *Fol. Hung. 157.*; a történet a Topolya mentén játszódik.

¹² Major Zoltán László, *Adatok a Bocskai-hagyományhoz*, in: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Év-könyve, XXX.

¹³ A szerző színpadi utasítása: „Oldalt vár a szín elején [...]. Hátul a Tisza. A vár ellenében lugások, ülőhelyek.”

Húsz esztendővel később (I. felvonás, 1. jelenet) Mic bánné hat kitett fia szinte mint rousseau-i természeti ember éli mindennapjait a Balaton-part idilli, társadalomtól elzárt környezetében.¹⁴ Csaknem mítoszi határterületre vivő párbeszéd-részek – a fölserdült fiúk származásukat találgató szavai – kaptak helyet a 2. jelenetben:

DITRIK: „A forrásban sorsunkat látom; oly titokteljes annak származása, mint a miénk. S én meg sem foghatom, hogy tudtátok kacagni Simont, midőn ama szent folyót ment látogatni, melyből eredünk? – Nem kell-e a Tiszát anyáknak neveznünk? (...)”

BOKSA: „Ha nem anyánk, legalább bölcsőnk volt. (...)”

DEMETER: „Halljátok, mint gondolkozom én a Tiszáról. A Tisza Magyarországon fakad, s így minket sem hozhatván más országból ide, bizonyosan magyarok vagyunk.”¹⁵

Az I. felvonás 4. jelenete a mindannyiuk származását felkutatni elindult s a Tiszához megérkezett testvér, Simon monológja:¹⁶ „A Tisza! A Tisza! – Üdvözöllek, szőke Tisza, s általam üdvözlének testvéreim! Kívüled más szülét mi nem ismerünk; habjaid ringatának először, s csendes morajod vala bölcsődalunk. Azért vedd most az ifjak hálaemlékét!” Simon ezután – tulajdonképp isteni beavatkozásban reménykedve – szinte a mitologikus 18. századi poézis hangján mint valóságos *folyóistent* szólítja meg a Tiszát: „S én eljövök hozzád szőke Tisza minden évben, s újra kérdezendém kik szüleim? Te nem fogsz válaszolni; de én mégis eljövök, s megkérdlek.” Ezután benyit a színpadon látható remetelakba, ahol a végóráit élő, már haldokló Judit lakik. Simon hozzá intézett, patetikus szavai: „Öreg anyám, e hely nekem legszentebb. Lásd míg mások Szent földre, vagy Rómába zarándokolnak, én a Tiszához vágyódtam.” Később: „Tehát ez előtt húsz évvel Leo – így hívták nevelőnket, – itt a Tisza partján utazott. Egykor, mivel valami Miczbánné elűzte várából, hol az éjt vala töltendő, a szabad ég alatt kelle hálnia. S mi éppen annak köszönjük életünket, mert a habok közül gyermekesítés útjára megfűlét. Felugrott, s a parthoz sietett. A holdnak akkor is oly bőven kelle világítani, mint most, mert tisztán látott a folyó közepén egy kormánytalan csónakot úszni.”¹⁷

¹⁴ A szerző színpadi utasítása: „Vidék. Oldalt csonkatorony. Hátul a Balaton, partján virággal és szomorúfűzzel árnyazott sír.” (A sír Leóé. A színen továbbá, mint az a szövegből majd kiderül, egy forrás is látható.)

¹⁵ A szöveg itt a folyónak arra a „legmagyarabb” tulajdonságára utal, a rá következő gondolatmenet alapjául is megtéve azt, amelyet mások – így Vahot Imre (1842) és Petőfi Sándor (1847) is – kiemeltek akkoriban.

¹⁶ A szerző színpadi utasítása: „Változás. Vidék. Elöl jobbra kápolna, balra remetelak. Hátul a Tisza. Telehold.”

¹⁷ Mint már a felidézett Balaton-parti jelenet óta sejtette az Olvasó, a csónakban egykor úszó kisdedeket Leo nevelte föl, szemben a Mic bán-mondaszövegek e pontján általában fölkelhető epizóddal, mely szerint a csecsemőket dajkáknak adják ki. Ez a monda egyik Felső-Tisza menti változatához vezet el, ahol egy halász neje neveli föl a hat fiút, miután férje gyékénykosárban úszva találta meg őket a folyón. Lásd: *Kárpáti kalendárium*, 1972 (Kárpát Könyvkiadó, Uzshorod), 24.; annak kiegészítéseként: Soós Kálmán, *A Tisza bölcsője: Eszeny és a Miczbán-monda*, in: *Évgyűrűk*. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány, Ungvár, 1989, 105–112.; folytatása az *Évgyűrűk '90* kötetben (Ungvár, 1991, 95–101.).

Judit ezután, mint a titok egyetlen tudója Mic bánné mellett – s lelkiismeretén is könnyítve végső óráiban –, beavatja Simont.¹⁸ Megtudhatjuk azt is, hogy a hét testvér egyike a várban él, s a szenvedő anya immár húsz év óta emberi roncsként tölti napjait ugyanott.

Később Mic bánné a Tisza menti kápolnánál, az egykori, vélt hullámsírba merülés feltételezett helyszínén, eljut az önmegsemmisítés gondolatáig. Monológjának részlete: „Itt a hely... Itt merültek alá... (a parthoz megy.) Mi köt engem földhöz? mi ijeszt vissza gyermekim sírjától? ... Keblemre nehezkedik ismét a kétségbeesés ölyve, s körmeit szívembe vágja. – El innen! – Gyermekimet látom a habok fölött úszni. Fejem szédül. – Bocsáss, te láthatatlan kéz, ne vonj alá hozzájuk! Bocsáss!

(a várból a lélekharang éles szavára eszmél, térdére rogyik)“ Mic bánné így nem lesz önkívületi állapotban a habok áldozatává – szemben Melindával.¹⁹ Ám Melinda gyermekével együtt ugrik a vízbe: tragikus összetartozásuk kérdésére még visszatérünk.

Szigligeti drámájában Mic bán csak röviddel a befejezés előtt szerez tudomást a húsz éve történekről, hat nem is sejtett gyermeke sorsáról. Várába nagy vendégsereget hív össze (köztük természetesen a megkerült fiúkkal); a terembe Dalnok lép, aki a lakomára még mit sem sejtve érkező Mic bánnét megvilágosítja énekével. A Dalnok a dráma reformkori előadásainak nagy részében (1840–45 között szinte minden alkalommal) Egressy Béni volt.²⁰

A *Mic bán* cselekménye arról tanúskodik, hogy a monda Felső-Tisza vidéki (Eszeny község, Csap város stb.), s még a 20. század folyamán is élő változata²¹ – melyben a gyermekek sorsa nem a bán személyes közbeavatkozásával, hanem a folyó útjával kapcsolódik össze – valamilyen módon Szigligetihez is eljutott. A balatoni helyszín bevonása a történetbe viszont már az ő egyéni ötlete volt. E komplementer földrajzi kettősségben a Tisza mítoszi szerepét azonos súllyal ellenpontoszza a Balatoné: a folyó mint Kelet (=Napkelet) az eredet jelképe itt; a tó partja mint Nyugat pedig a fölcseperedett ifjak dinamikus

¹⁸ Szigligetinél Mic bán személye – a történet feldolgozásait tekintve ugyancsak a Felső-Tisza vidéki változatokra jellemző módon – teljességgel kívül áll a hajdanvolt eseményeken.

¹⁹ Meyerbeer *Prófétájának* ártatlan női szereplője is a folyóba veti magát, viszont megmenekül. Egressy *Tisza-parti jelenetét*, ha nem is teljes egészében, de valamelyest ez a cselekmény-mozzanat is inspirálhatta.

²⁰ A zenét Szerdahelyi József szerezte. – Az újszülött fiához hűtlen, őt voltaképp sorsára hagyó nő alakja, irodalmi toposzá válva, még Szigligeti egyik legismertebb darabjában, a *Szökött katonában* (1843) is visszaköszönt, sőt végigkísérte a cselekményt. Ebben az értelemben a darab végének mindent megoldó, érzelemdús egymásra találása is a *Mic bán* befejezésének folytatása-újraírása volt. Ám a titokzatos származás motívuma a Mic bán-toposztól függetlenül is, már a korábbi évektől kezdve, át- meg átszötte Szigligeti darabjait.

²¹ Lásd: Ferenczi Imre, *Tiszaháti és felső-tiszai történeti népmondák* (Szeged, 1986); Ferenczi Imre, *Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban* (in: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960–61, Debrecen, 1962); a hivatkozott *Kárpáti kalendárium*, 1972 – s utóbbiban a dalnok-szerepkőről is olvashatunk, még hozzá egyedüli esetként Szigligeti mellett(!) –; lásd még az *Évgyűrűk* hivatkozott 1989. és 1990. évi köteteit.

élettereként az *érettség* szimbóluma, jelen esetben immár a *beavatásra* való megérettségé.²²

A kollektív tartalmat közvetítő cím s a darabot részben uraló közösségi hang mellett a tájszimbolika mítoszi távlatai – nem kevésbé a színpadképi világnak voltaképp a nemzeti teljességre utaló dualitása – egyaránt arról tanúskodhatnak, hogy Szigligeti katartikus erejű, *nemzeti funkcióban* élni tudó színjátékot kívánt megalkotni a *Mic bán családjával*, valamelyest abban a szellemben, amelyet még 1835 folyamán, Garay Jánossal és Tóth Lőrincsel hármásban létrehozva a pesti drámaírók egyesületét, közösen így határoztak meg: „a hazai történet nagy, szép és oktató egyes jeleneteit kiszemelve, drámailag feldolgozni”.²³ S Garay 1836-ban *Jósige* címmel bemutatott drámájához is visszanyúlt Szigligeti a *Mic bán* megírásakor: részint drámakoncepcióban, részint többfajta ottani cselekménymotívum átvétele révén.²⁴ Talányos szálak kapcsolják továbbá a *Mic bán családját* Katona József egyik, ma már jószerivel ismeretlennek számító – ám a maga idején sokáig népszerű – darabjához, a *Luca székéhez* (bemutató: 1812).

Habár Szigligeti darabja évtizedeken át, országos viszonylatban is színpadon maradt, az írói kísérlet tragikus történeti eseményhez *nem kötődő*, s éppen ezáltal „egyetemesen magyar” jellegű nemzeti dráma megalkotására, valójában nem sikerült. A *Mic bán családjá* mint irodalmi mű sok helyütt lapos és iskolás; szövege néhol műfajhagyomány-ellenesen didaktikus, sőt merev. Ám e gyengék dacára is *igazi magyar atmoszférát*, továbbá azzal összecsengő, *valódi poézist* tudott teremteni Szigligeti a darab nem egy pillanatában. Bajza József annak idején úgy írt a *Rózsáról*, Szigligeti első történelmi vígjátékáról (bemutató: 1840. november 30.), hogy az: „magyar világ, magyar jellemekkel”.²⁵ Ami felerészről viszont már a *Mic bán* cselekményében megvalósult, kezdeteként a kibontakozás csodálatra méltóan gazdag sorozatának az elkövetkező évek-évtizedek folyamán. Újdonságként és frissességet kölcsönözve a drámának műfaji összetevőiben is, a *Mic bán családjába* misztikusan mesészerű elemeket szőtt bele Szigligeti, s e lírai momentumokban bővelkedő légkörnek mintegy nélkülözhetetlen kelléke lett a magyar tájmitológia színpadképi jelenléte: mindenekelőtt a Balatoné s a Tiszáé.²⁶

²² A Tisza mint a származás, az eredet helye (=Napkelet) már Szigligeti *Dienes* c. szomorújátékában (1836) fölvilant: lásd a rejtélyes származású Dávid II. felvonásbeli elbeszélését.

²³ Utóbbiról lásd többek között a *Magyar remekírók* sorozat 47. kötetének bevezetőjét, Bayer Józseftől (*Szigligeti Ede színművei 1. kötet*, Budapest, 1902), 15–16., továbbá Garay János cikkeit: „Milly irányt vegyenek színdarabjaink”, a *Honművész* 1835/43. és 46. számában (május 28. és június 7.).

²⁴ Ilyenek: az *Előjáték* időbeli távolsága a tulajdonképpeni drámától; a babona szerepe, a boszorkánylényegű jósnő (Őóga) és Judit alakja; közös a sír-motívum is. Az összefüggések jelentőségén az sem változtat, hogy Beöthy Zsolt Müllner Vétejkének hatásáról beszél Judit alakját illetően (*Színházi esték*, 42.).

²⁵ Osváth Béla, *Szigligeti*, i. m., 33.

²⁶ Talán a darabbal kapcsolatos, nagy távlatú írói ambíciói sarkallhatták arra, hogy mintegy megfellebbezhetetlen nemzeti tájszimbólumokhoz folyamodjék. Az olyan korábbi esetek, mint a *Peleskei nótárius* alföldi jelenetei, csupán közvetett előzménynek tekinthetők Szigligeti újítása szempontjából.

Egressy Béninél a *Mic bán* örökségeként a Tisza a *Bánk bán*-librettóban, a Balaton pedig saját népszínművében, a *Két Sobri*-ban vált cselekményi helyszínné a nemzeti tájmitológia részeként (s ez utóbbi összefüggés lényegén az sem változtat, hogy a Balaton-parti betyárromantikának természetes előzményei vannak Szigligeti *Két pisztoly*-ában és más *Sobri*-történetekben). Szigligeti Csikós c. népszínművének (bemutató: 1847. január 23.) cselekményi helyszíne ismét a Felső-Tisza vidéke lett, s a „legmagyarabb folyó” megint csak a nemzeti tájmitológia részét képezi a darabban. Főbb szereplőinek egyike, a Rózsi nevű parasztlány, még vízbe ugrással is fenyegetőzik (első szakasz, hatodik jelenet).

A sors-befolyásoló víz motívumával számos további alkalommal találkozhatunk Szigligeti életművében. Már *Aba* című – elsőként 1839. január 29-én színre vitt – történelmi szomorújátékában föllelhető egy ilyen jelenet: az ötödik felvonás kezdetén a bűnös címszereplő öngyilkossági kísérletének a megáradt Rába partja ad helyszínt, ám mivel *Aba* végül megpillant egy közelgő csónakot, nem fut a habokba. *Mic bán*-né „Tisza-parti jelenete” szinte azonnali, komikus folytatást nyert a *Rózsa* cselekményében, ahol a gyáva és hencegő negatív figura megszegyenítő fürdetésére is a Tiszában kerül sor.²⁷ Az 1846-ban közönség elé vitt népszínmű, az *Egy szekrény rejtelmének végkifejlete szempontjából* kulcsszerepe van a színpadra idézett, 1838. évi, mindent magával ragadó pesti árnak:²⁸ e nagy erejű zárókép (ha úgy tetszik: „Duna-parti jelenet”) során az intrikus szereplő a hömpölygő habokba fullad. Az ugyancsak 1846-ban bemutatott szomorújáték, a *Zách unokái* I. felvonásának 2. jelenetében a darab egyik főhőse maga beszéli el, hogyan kapta el hajdanán az örvény, s lelte csaknem halálát a folyóban, életpálya-fordító értelemben is újjászületve megmenekülésekor.

Szigligeti 1848. évi, sajátos műfaji kísérletében, a *Párbaj mint istenítélet*-ben (mely tekinthető akár historizáló népszínműnek, akár népszínműi elemekkel földuzzasztott krónikásdrámának)²⁹ a pozitív táborhoz tartozó főszereplők egyike kétségbeesett öngyilkossági kísérletet téve a Dunába ugrik, de kimentik.³⁰ Csakúgy mint a *Mic bán* esetében, Katona József drámájának általános hatása a *Párbaj* szövegén is érezhető; Szigligeti ténylegesen föl is idézi benne *Bánk* és *Melinda* históriáját Gertrud udvarában.³¹ Fontosabb azonban kiemelni

²⁷ A fürdetésnek ezt az egyébként shakespeare-i eredetű, komikus hatású motívumát bizonyos változtatásokkal később Csepreghy Ferenc is átvette, közkedvelt népszínművébe, *A piros bugyelláris*-ba illesztve (lásd Weber Artúr dolgozatát: Egyetemes Philológiai Közlemények, 1910). A fent említett negatív szereplő (Bábel) a *Bánk bán* Ottójának karakterbeli rokona.

²⁸ Úgy tűnik, az első darab, amelynek cselekményében szerepelt az 1838. évi nagy pesti árvíz, Munkácsy János *Tündér Ilonája* volt: közvetlenül az esemény után játszódik, s 1838 nyarán mutatták be.

²⁹ Részben a *Mic bán családja* világához kapcsolják egyes szereplői (Dienes, Demeter), a kor (II. Endre és IV. Béla ideje), valamint cselekménye is: például a haláscsaj jelenet, melynek helyszíne ezúttal a Duna.

³⁰ Szigligeti későbbi darabjai közül az 1852. évi *IV. Béla* a kettős királyság – már a *Párbaj mint istenítélet*-ben megjelent – témáját szövi tovább. Itt a csatavesztes sereg egy része a Sajóba fullad.

³¹ Sőt már Szigligeti *Dienes* c. szomorújátékában (1836) fölemlítésre került *Bánk* esete.

annak kapcsolódási módját a főcselekményhez, melynek alapvető fordulatai, ill. jellegzetes situációi – beleértve a szerencsétlen sorsú Kaba Brigittát sikertelenül megkönyékező, majd bosszúból hűtlenséggel bevádoló, léha lovagot; a vélt hűtlenségért nejét kitaszító férjet; a száműzetésben anyja sorsában osztozó fiút; nem kevésbé a dolgok jóra fordulásának mikéntjét – feltűnően emlékeztetnek brabanti Genovéa legendájára.³² Igaz, az effajta élethelyzetben a vétlen anyával ártatlanul együtt szenvedő fiúgyermek motívuma már a *Czillei Friedrik*ben (bemutató: 1839. január 18.), sőt az annak előzményeül szolgáló, majd az író által később megsemmisített *Frangepán Erzsébet*ben (1835) is bizonyára, föllelhető volt Szigligetinél. Melinda és gyermeke históriáját láthatóan közvetlenül a *Párbaj* hatására formálta meg Egressy Béni, a mintául szolgáló cselekményrész egyfajta „ellentörténeteként”.

A *Mic bán családja s a Párbaj mint istenítélet*: e két Szigligeti-darab Katona József és Egressy Béni *Bánk bánja* között helyezkedik el abban a kronológiánál sokkal lényegesebb értelemben, hogy a különbségek eredetét illetően jórészt cselekményükben hordozzák a magyarázatot. Egressy természetes reakcióként „dolgozta bele” utolsó operalibrettójába a Nemzeti Színház 1840-es évtizedbeli, valamelyest a *Bánk bán*ból „kisarjadt” termésének egyes újdonságait.

A hősnő tragikus ívű személyes útja már a *Bátori Mária* óta a haza sorsával asszociálódott Egressy–Erkel közös alkotásaiban, legalábbis megengedte ezt a lehetőséget.³³ Mindez részbeni választ adhat arra a kérdésre is: Melinda alakja miért helyeződött *olyan mértékben* előtérbe a *Bánk bán*-librettóban, Katona József drámájához képest. Öngyilkossága végül áldozat lesz a nemzeti föl-emelkedés oltárán, annak grandiózus operai áramában. S halálának az egyik *legkarakterisztikusabban magyar* földrajzi helyszíne – azzal együtt, hogy e felvonásrészben kizárólag magyar szereplők vannak jelen – *teljességgel magyar* zenei környezetet is megkívánt: a *Tisza-parti jelenet* volt a legnagyobb szabású *egészében nemzeti stílusú* drámai tömb, amely Erkel tollából mindaddig napvilágot látott. *A vége: Verklärung* – kommentálta önelemzésében maga a zeneszerző.³⁴ Kezdetre pedig – a zenei anyagában már az opera *Preludió*jaként megismert *Entr’act*tal együtt – egyike lett a magyar operaszínpad mítoszian időtlen atmoszférájú, mégis *lényegileg magyar*: tehát igazán nagy pillanatainak. Fél századnyi különbséggel Bartók Béla tudta megismételni ezt a „csodát”, mondai kötődésű operájának nyitó ütemeiben. Később Kodály Zoltán *Háry János*ában és *Szekely fonó*jában is találhatunk majd ilyen kivételes ihletű taktusokat.

³² Ez utóbbi történet általánosan ismertnek számított a 19. század Európájában, méghozzá a legszélesebb társadalmi közkeveltséggel; német és magyar nyelvű adaptációi évtizedeken át láthatóak voltak különféle magyarországi előadásokon.

³³ S még Egressy halála után, az 1857-ben keletkezett többszerzős operában, az *Erzsébet*ben (librettó: Czanyuga József, zene: Doppler Ferenc, Erkel Ferenc és Doppler Károly), a főhősnő személyének gesztusszerepű vonatkozathatósága az uralkodói pár női tagjára is, egyértelműen a haza sorsával összefüggésben nyert aktuálpolitikai jelentést!

³⁴ Lásd Bónis Ferenc közreadását: *Erkel Ferenc a Bánk bánról*, a szerző *Mozarttól Bartókig* c. tanulmánykötetében (Budapest, 2000).

Szemelvények a Tisza-kultusz irodalmi és zenei példáiból Egriessy Béni koráig

A Duna hagyományos művelődéstörténeti szerepköre mellett, sőt nemegyszer át is véve azt, a Tisza úgy vált az egyik – sokak számára a – legkarakterisztikusabb magyar ország- sőt nemzetszimbólummá a 19. század hazai közgondolkodásában, hogy e folyónknak az Alfölddel többé-kevésbé együttesen, évtizedek alatt fölívelt kultuszáról beszélhetünk. A kettős folyamatot vizsgálva állapítja meg Horváth János: az irodalmi népiesség „idealizáló áramlata fokról fokra haladva” teremtette meg „a maga magyar táj-eszményét, tette meg az Alföldet a legmagyarabb népi s a legfenségesebb műköltői ihletek forrásává, Tiszájával együtt a magyar jellem tájmásolatává”.³⁵

Az általános művelődéstörténeti Tisza-kultusz kezdetei azonban jóval meszebbre nyúlnak vissza az időben, meglehet korai példáinál – így báró Orczy Lőrincnél, a tiszai s a folyó menti élet korai megéneklőjénél is – hiába keressük még annak jellegzetessé váló, majdani ismérveit. Timon Sámuel latin nyelvű leírása a Tiszáról és vidékéről (1735) a tokaji bor hagyományos, európai hírnevéhez kötődött jelentős mértékben: kiemelt helyet kapott benne a hegyaljai borvidék, s a kiadványhoz mellékelte – különféle borfajtákat megéneklő – epigramma-ciklusában valóságos bormitológiát teremtett a jezsuita tanár!³⁶ Bessenyei György hatalmas leíró költeménye az 1770-es évtizedből (*A Tiszának reggeli gyönyörűsége*) látszat-füvészszerűsége ellenére is gondosan szerkesztett, filozófiai háttérű (ön-)vallomás ember és (kozmikus értelemben vett) Természet viszonyáról: azok harmonikus egységéről.³⁷ A leíró költemények hagyományát folytatta később a Tisza-vidéket dicsőítő ódájával a szolnoki születésű Versegly Ferenc is (*Külső Szolnok*, 1805). Finom nosztalgiával, a gyermekkor elveszett paradicsoma utáni vágyakozásként idézte meg a „zavaros” Tisza tájékát Versegly egy másik alkalommal (*Az örömhöz*, 1795–1803 között), s villantotta föl „szőke Tiszánknak szolnoki partjai”-t az 1806-ban megjelent *Vízdomfi és Frankvári* c. satirikus elbeszélő költeményben. Fiatalabb kortársa, a Tiszaroffon többször is időző Vitkovics Mihály, elragadtatott költői levélben ecsetelte a táj reggeli szépségét: „kifutok napkölte elébe Tiszánknak / Kóborló partjára / (...) A nyírfák aranyos színt játszanak a rét / Sárgálló zöldségbe borúl; a vízbe merülve / Látszik az ég, néhány tollas zeng a sziget ormán, / Ily gyönyörű reggelt Pesten láthatsz-e Barátom?!”³⁸

³⁵ *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfigig*, Budapest, 1978, 246.

³⁶ Timon *Tibisci Ungariae...* c. leírását (Kassa, 1735) kísérő tanulmánnyal együtt közreadta János István (Nyíregyháza, 1999); az epigrammákat a tokaji borról uő. a Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle 2000/4. számában; Timon *Prológusának* részlete Kiss Farkas Gábor fordításában az Irodalomismeret, 2000/2–3. számában jelent meg.

³⁷ Részletesebben lásd Vörös Imre „*A Tiszának reggeli gyönyörűsége*” c. verselemzését, in: Irodalomismeret, 1993. július, 91–94.

³⁸ Szurmay Ernő, *A Nagykunság és a régi Külső-Szolnok irodalmi emlékei*, in: Irodalomismeret, 1993. július, 115.

A Verseghynél többször is előforduló (mára pedig jószerivel közhelyessé vált) „szőke” kísérelő jelző összekapcsolását a Tiszával a szegedi Dugonics András nevéhez köti az irodalomtörténet-írás (*Etelka*, 1788).³⁹ Dugonics után valószínűleg Dayka Gábor írta le elsőként ugyanezt a párosítást:⁴⁰ „Boldog örök!⁴¹ melyet szánt a Tisza szőke vizével, / S termékeny hegyeit Bacchus meg- rakta gerézdél” – olvashatjuk Bárdossy János lőcsei iskolaigazgató latin ódjának elejéből készített fordításában.⁴²

Kölcsey Ferenc történelem- és nemzetszemléletével összhangban a *Hymnus* „tiszai tájolású vers”, melyben „a Kárpátok, a Tisza és a Duna”, valamint a Hegyalja „országjelképei [...] az alföldi Kunsággal egészülnek ki”.⁴³ Annak, hogy Kölcsey a Duna elé helyezi a Tiszát („S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának...”), semmiféle verstani oka nincs: e tény a költő saját felfogásának megfelelő hierarchiát tükrözi az egyes országjelképek viszonylatában (Berzsenyi „Duna-centrikus” látásmódjával ellentétben).⁴⁴

A reformkor embere számára azonban már másfajta dolgokat is szimbolizálhatott a Duna. Erről tanúskodnak példaként Vahot Imre 1842-ből származó sorai, melyek a *Tavaszi utazásom emlékvirágai* c. folytatásos útleírásában olvashatók:⁴⁵ „A Duna ránk nézve külföldi eredetű folyam, s hazánkon csak idegenként átutazólag csap be a fekete tengerbe. S talán némileg e folyam titkos természeti vonzóvagy eltaszító ereje okozza azt, hogy nálunk a dunamelléki nép nagy része szinte idegen, vagy csak félmagyar. Ellenben a Tisza hátát, környékét, nagyobbára igazi tiszta tősgyökeres magyarság lakja. Nagyra is van ám e nemzeti tulajdon bírásával a büszke tiszaháti köznép.” Különös csengésűek e sorok, főként ha meggondoljuk, hogy Berzsenyiné, majd később Vörösmartyé is, a Duna költői földidézése

³⁹ A szőke jelző korábban – de még egy jó ideig a 19. század folyamán is – a *Duna* epithetonja volt (s jelentése eredetileg a „tisza” fogalmához állhatott közel). A kérdésről lásd Kovács Sándor Iván tanulmányait: *Gesztenyefalevél a niklai kertből – Gyöngyösi és Berzsenyi „szőke Duná”-ja*, in: *Irodalomismeret*, 2000/1., 45–49.; *Dugonics-forgácsok*, in: *Irodalomismeret*, 2000/1., 94–97.; *S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának...*, in: *Új Forrás*, 2000/7. és 2000/9.; kiegészítés az előbbiekhöz: *Irodalomismeret*, 2000/4., 143.

⁴⁰ S kérdés: Dayka az *Etelkából* vette-e át? Ugyanis már az 1788-ban, Ovidiusból fordított *Phyllis Demophonhoz* c. versében szerepel a „szőke” jelző, de akkor még az alvilági Hebrus folyóra[!] vonatkoztatva. (Jelentése nála így minden logika szerint a „tisza” és „hideg” fogalmához állhatott közel.)

⁴¹ = örökség (mely itt magát az országot jelenti)

⁴² Bárdossy terjedelmes panegyricusa II. Lipót koronázására készült (1790), s még ugyanabban az évben megjelent Pozsonyban; Dayka két esztendőre rá készítette el a szabad magyarra ültetést. Fordításában voltaképp az eredeti versszövegben szereplő s a Tiszával kapcsolatos másik – régebbi – irodalmi toposzt, a halban való gazdagságot: „Ter felix igitur tellus es, terque beata, / Cujus piscosis rigat amnibus arva Tibiscus” helyettesítette a „szőke” jelzővel Dayka. A fenti sorok a költő verseinek Kovács Ferencné Ónodi Irén gondozta kiadásából idézve (Miskolc, 1993).

⁴³ Kovács Sándor Iván, *„Dunaiság”, „Tiszaiság”: Berzsenyi „Magyarország”-ódaja és Kölcsey „Himnus”-a*, in: *Irodalomismeret*, 2000/2–3., 55–58.

⁴⁴ Kovács Sándor Iván, uo.

⁴⁵ Regélő. Pesti Divatlap, 1842. november 17. (VII. rész).

nem jelképezett kevesebbet, mint magát az országot! Ám mielőtt túlzónak vagy netán önkényesnek ítélnék Vahot vélekedését, ne tévesszük szem elől annak tényleges okait: a reformkor kései szakaszára már nemzeti szellemű törekvések itatták át a közgondolkodás valamennyi területét. Az európai rangú honi opera, magyar báltermi táncok, *Himnusz-* és *Szózat-*megzenésítések, a népszínmű műfaji megszületésének ideje volt ez; ugyanúgy a delelőjére érő irodalmi népiességé – hatásaként a népies dalirodalom első felvirágzásáé a zenében –, a *Bánk bán* mint *nemzeti dráma* kanonizációjáé az arra leginkább hivatott intézmény falai között, de a magyar nyelv hivatalossá tételéé is az országban. Mi sem tűnhet így természetesebbnek, mint hogy a korabeli közszemlélet megkereste magának a *nemzeti* – ha úgy tetszik: „legmagyarabb” – *folyót* is!

Szintúgy tanulságosak Vahot útirajzának valamivel későbbi sorai: „A Tisza bőforrása [Máramaros] hegyeiből kieredvén, 100 mértföldnyi önállású pályafutása után Titelnél a Dunába szakad, magával vivén a beleömlött Sajó, Hernád, Maros, Szamos és Bodrog folyamokat. A folyók ezen összpontosulása, hű képmását tünteti vissza a különféle népek, nemzetek életének, kik elvégre is az egész emberiség örökké zajló nagy tengerében egyesülnek, egyik gyorsabb, másik lassúbb, ez tisztább, amaz zavarosabb, ez hasznosabb, amaz kártékonyabb, ez egyenesebb, amaz tekervényesebb, egyik hosszabb, másik rövidebb pályafutással. A Tisza is nagyrészt hű képmása nemzetünk életének! eddigelé mindkettő szabálytalanul, bizonytalan görbe irányban kanyarogva, s kiáradásaiban sokszor kártékonyan folyt; de most már mindkettőt szabályozni, javítani akarják.” *Úti leveleinek* egyikében nem sokkal később Petőfi Sándor már pontosan meg is határozta a folyónak azt a földrajzi sajátosságát, melynek nyomán a „legmagyarabb” jelzővel ruházta fel a század (XIV.: Szatmár, 1847): „Bereg és Szatmár megye közt jöttem át a Tiszán, a szép Tiszán. Úgy szeretem e folyót! talán azért, mert tetőtől talpig magyar: hazánkban születik és hazánkban hal meg, és épen az alföldön vándorol keresztül, az én kedves alföldemen.” Az *Úti levelekkel* azonos esztendőben írt, népszerű Petőfi-verset méltán tekintik a legszebb magyar költői Tisza-apoteózisnak.⁴⁶

A Tisza-vidék képi földidézéséhez jellegzetesen kapcsolódó időtlenség-érzetet sugározza magából már Remellay Gusztáv egyik, 1842-ben kiadott elbeszélésének (*Beke Pál halma, 1680*)⁴⁷ leírása, hasonlóképpen Kuthy Lajos regényének esti, folyó menti jelenete (*Hazai rejtelmek, 1846–7*); az álomszerű-idillnek ugyanez a hangja uralja Tompa Mihály Tisza-tájra vivő népregéit, nagyjából ugyanabból az időből. Ebben, a 19. századi általános Tisza-képzetekhez társuló, majdnem-mítoszi légkörben⁴⁸ sarjadt ki a hazai romantikus drámairoda-

⁴⁶ A vers értelmezési lehetőségeiről lásd újabban Orosz László *Petőfi és a Tisza* c. tanulmányát, in: Irodalomismeret, 1993. július, 94–97.

⁴⁷ S a Tisza földrajzi „ellenpontját” itt ugyanúgy a Balaton képviseli, mint nem sokkal korábban Szigligeti *Mic bán* drámájában!

⁴⁸ Jóllehet a Tiszával kapcsolatos valódi folyó-mitológia kialakulásáról nem beszélhetünk, egyes szépírói munkák mégis csaknem a mítoszteremtés határterületén jártak. Közismert (s a *Magyar Néprajzi Lexikon* V. kötetében is olvasható) népi eredetmonda kapcsolódik továbbá a Tisza keletkezéséhez, amely a folyó kanyargós voltára is sajátos magyarázattal szolgál. (Néhány egyéb, többé-kevésbé ismert legenda is született a Tiszával kapcsolatosan az idők folyamán, melyek részletezésétől ezúttal eltekintünk.)

lomnak az a késő reformkori, színpadi hagyománya, mely azután Erkel–Egressy grandiózus *Tisza-parti jelenetéig* ívelt.

Bibliográfiai adatok szerint féltucatnyi, főcímében a Tisza folyónevet hordozó magyarországi zenemű-kiadvány látott napvilágot 1867-ig:⁴⁹ e darabok száma jócskán fölülmúlta azokét az egykorú kompozíciókét, amelyek felirata valamely más magyar vízre utalt. Megkülönböztetett figyelmet érdemel a Tiszakultusz szempontjából Székely Imre *Magyar idyllek* sorozatának 7. darabja: *Tisza partján*. Egyéb magyar tájnév nem lelhető föl a sorozatban, csupán általános, közhelyszerű képi világot rejt a többi műcím: puszta, csárda stb. Még többet mondhat ezeknél az adatoknál néhány, 19. században elterjedt népi, illetve népies dal szövege. (Jókai Mór megfigyelése szerint e nóták többször éneklik meg a Tiszát valamennyi magyar folyónál.⁵⁰) Már az 1840–50-es évtized népies dalai bővelkednek tiszai képekben: „Az Alföldön halászlégény vagyok én / Tisza partján kis kunyhóban lakom én”; „Elpusztult a Tisza hídja / megépítem magam újra”; „Tisza partján egy hajó kikötve / benne fekszik a rózsám megölvé / jertek lányok öltöztessük bíborba / temessük egy nefelejts bokorba”.⁵¹ Egressy Béni mindhárom idézett dalt feldolgozta népszínmű-, ill. színmű-zenéiben.

⁴⁹ Mona Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest, 1989)

⁵⁰ S ez lényegileg egybeváág Vahot Imrének – a fenti idézetből kihagyott – megállapításával a *Regélő*. *Pesti Divatlap* 1842. november 17-i számában.

⁵¹ A fentiekén kívül lásd még Jókai felsorolását *Tiszamenti élet* c. írásában. De a népies szépirodalomban is gyakran fordul elő a Tisza, s annak képi világa: lásd például Kisfaludy Károly vagy Czuczor Gergely *népdalait!*